

kyriias

NUMËR 2, 2024

REVISTË PERIODIKE SHKENCORE-INFORMATIVE

BOTIM I KOLEGJIT UNIVERSITAR "QIRIAZI"

Manastiri i falun...

Pse ta trajtojmë si "unike",
mbrojtjen e hebrenjve
në Shqipëri

KOLEGJI
UNIVERSITAR
QIRIAZI

kyrias

NR 2, 2021 "REVISTË PERIODIKE SHKENCORE-INFORMATIVE".
BOTIM I KOLEGJIT UNIVERSITAR "QIRIAZI"

KYRIAS- Është një revistë shumëdisiplinare shkencore-informative e Kolegjit Universitar Qiriazi.

KYRIAS është revistë dygjuhëshe (shqip dhe anglisht) dhe publikohet çdo gjashtëmujor.

Kjo revistë është një burim informacioni me qasje të hapur.

© KOLEGJI UNIVERSITAR QIRIAZI – TIRANË, SHQIPËRI

This is a multidisciplinary scientific-informative journal of Qiriazi University College.

KYRIAS is a bilingual (Albanian and English) journal, and is published semi-annually.

This Journal is an Open Access source of information.

© Published by: QIRIAZI UNIVERSITY COLLEGE – TIRANA, ALBANIA

kyrias@qiriaz.edu.al

+355 672070313

Çmimi/ Price 500 ALL

Kryeredaktori: / Editor-in-Chief: Dr. Gjovalin Gjeloši

Redaktor: / Editor: PhD. Viliem Kurtulaj

Bordi Editorial: / Editorial Board:

Prof. Dr. Hamit Boriçi, Albanian University, Tiranë

Akademik, Prof. Dr. Gjovalin Shkurtaç Akademia e Shkencave e RSH

Prof. Dr. Abdyl Sinani, Kolegji Universitar Qiriazi

Prof. Dr. Vejsel Rizvanolli, Kolegji Universitar Qiriazi

PhD. Viliem Kurtulaj, Kolegji Universitar Qiriazi

Komiteti Shkencor: / Scientific Committee:

Prof. Dr. Maksim Meço, Kolegji Universitar Qiriazi.

Prof. Dr. Halit Xhafa, Kolegji Universitar Qiriazi, Tiranë

Prof. Dr. Ylli Zhurda, Kolegji Universitar Qiriazi, Tiranë,

Prof. Dr. Dr. Basil Schader, Shkolla e Lartë Pedagogjike, Zyrih, Zvicër

Prof. Asc. Dr. Arif Atak, Bursa Uludag University, Bursa Turqi

Prof. Dr. Skender Asani, ITKSHSH, Shkup, Maqedonia e Veriut.

Dr. Mark Camaj, Universiteti Shtetëror Nikshiq, Mali i Zi

Prof. Asc. Dr. Enida Bozheku, Kolegji Universitar Qiriazi, Tiranë

Dr. Gurakuç Kuçi, Instituti i Sigurisë “Oktapod”, Prishtinë, Kosovë

Prof. Dr. Arben Verçuni, Universiteti Bujqësor i Tiranës

Dr. Meri Kraja, Kolegji Universitar Qiriazi, Tiranë

Dr. Gerta Gjeta, Kolegji Universitar Qiriazi, Tiranë

Dr. Valentina Memini, Kolegji Universitar Qiriazi, Tiranë

Dr. Marsela Resulaj, Kolegji Universitar Qiriazi, Tiranë

Dr. Erjona Fusha, Kolegji Universitar Qiriazi, Tiranë

Prof. Asc. Dr. Besim Beqaj, Universiteti i Prishtinës, Kosovë

Dr. Altin Kulli, Kolegji Universitar Qiriazi, Tiranë

Dr. Sadri Ramabaja, Instituti Shqiptar për Gjeopolitikë, Prishtinë, Kosovë

Dr. Gjovalin Gjeloši, Kolegji Universitar Qiriazi, Tiranë.

Design: Hekuran Koka

TIRANË/TIRANA, 2024

Përmbajtja

Manastiri i falun...

Gjovalin Gjeloši

6

“Midis CIA-s dhe Besimit”

“Dritëhijet” e ish agjentit, në një libër

Viliem Kurtulaj, PhD.

18

Sfidat e emigrimit të paligjshëm të shqiptarëve në Mbretërinë e Bashkuar

20

Vitrinë e publikimit të mendimit dhe përvojës akademike

Iris Xhanaj

24

Trashëgimia “Qiriazi” si triumf i “Dritës së diturisë”

Shëfqet Meko

27

Pse ta trajtojmë si “unike”,
mbrojtjen e hebrenjve në
Shqipëri
Dr.Meri Kraja
Manuela Duda

31

Rritja e konkurrueshmërisë për
produktet agroushqimore në
tregun e brendshëm dhe efektet
e marketingut
Prof.As. Dr. Gjokë Uldedaj
Dr. Gjovalin Gjeloshi

41

Liria e Shprehjes/ Komunikimit
dhe Informimit në Kontekstin
Juridik Shqiptar
Dr. Valentina Memini
Desina Maloku

55

Dukuri dhe problematika të
migrimit në Republikën e
Shqipërisë pas vitit 1990
Dr. Erjona Fusha

62

AKULLORJA: Teknologjia e
prodhimit, ruajtjes dhe konsumi
Prof.Dr. Abdyl Sinani

66

Mbrojtja e të drejtave të njeriut
në arenën ndërkombëtare
Dr. Gerta Gjeta
Kristina Gjonpalaj

70

Fetari, filozofi i pamundur?
Viliem Kurtulaj, PhD.

77

2024-Viti i Fehmi Aganit
Forum akademik

79

Roza, një shpirt “prej Sevastie”
Liridon Mulaj

82

Studion për t’i shërbyer vëllait
Majlinda Prendi

84

PSE TA TRAJTOJMË SI “UNIKE”, MBROJTJEN E HEBRENJVE NË SHQIPËRI

Dr. MERI KRAJA

*Pedagoge, Fakulteti i Drejtësisë,
Kolegji universitar “Qiriazi”
meri.kraja@qiriaz.edu.al*

MANUELA DUDA

*Studente, Fakulteti i Drejtësisë,
Kolegji universitar “Qiriazi”
viti III*

Hyrje

Ky punim u shkrua me dëshirën për të nxitur kujtesën dhe shkon për nder të atyre njerëzve që me vullnet dhe kurajë kapërcyen sfidat e jetës. Punimi synon të hedhë dritë dhe të kujtojë një faqe të historisë hebraike por dhe të historisë njerëzore e shënjuar në mënyrë tragjike nga martirë, eksode dhe persekutime. Kujtimi i tyre është një detyrim moral që kemi kundrejt këtij populli, ndaj ofendimeve të dinjitetit njerëzor, persekutimit të personave të pafajshëm, shfarosjes në masë të një race. Nuk mund ta pranojmë që njerëzimi të harrojë Auschwitz, Dachau, Birchenhau, Mauthausen etj. Por njëkohësisht nuk duhet të harro-

jmë dhe "të drejtët" e kësaj historie të errët. Analizojmë dhe "kujtojmë" me dëshirën për të integruar historinë e hebrenjve shqiptarë me historinë e popullit shqiptar. Hulumtimet mbi këtë pjesë të historisë duhet të kenë këtë detyrë të vështirë, por fisnike: t'u shpjegojnë natyrën njerëzore brezave të ardhshëm pa hipokrizi, duke treguar se krimet e kryera atëherë mund të kryhen përsëri. Ndaj ne kemi një detyrim moral për të kujtuar këtë faqe të errët të historisë. Dhe mund të themi, se ne e kujtojmë më me dinjitet se shumë popuj të tjerë pasi në fund të fundit, ndërgjegjja jonë është e pastër. Punimi analizon motivet dhe mekanizmat sociale e morale që kanë karakterizuar këtë mbrojtje. Pse shqiptarët vepruan me aq guxim,

kur askush tjetër nuk do ta bënte? Pikërisht në këtë kontekst, në përpjekjen për të shpjeguar arsyet dhe motivet e shpëtimit, termi "Besa" kthehet në objektin e kërkimit tonë. Pasi do jetë termi që rezulton më i përdorur nga ana e dëshmitarëve. Në këtë pikë lind natyrshëm pyetja: cili ishte roli i "Besës" në mbrojtjen e hebrenjve. A është "Besa" si institut i së drejtës zakonore shqiptare, arsyeja që e kthen çështjen shqiptare në unike? Çfarë ka unike në kulturën shqiptare, që lidhet me dinamikën e mbrojtjes së hebrenjve? Ky punim synon të analizojë veprimet e "Të Drejtëve", popullit të thjeshtë apo zyrtarëve të tij që u përpoqën të veprojnë me bujari, solidaritet, empati dhe mbi të gjitha, për të kuptuar nëse janë cilësi të lindura apo të fituara. Gjithsesi, një përgjigje më e saktë mund të vijë vetëm nga një studim krahasues në fushat e historisë, drejtësisë, psikologjisë dhe sociologjisë. Shqipëria e këtyre viteve tragjike tregon se antisemitizmi nuk është i pashmangshëm dhe se mund të ekzistojë një marrëveshje e vërtetë mes një kombi dhe pakicës që jeton në të. Ne e dimë që hebrenjtë janë mbrojtur dhe në vende të tjera të botës, por këto janë raste unike, i përkasin individëve të caktuar të cilët kanë rrezikuar jetët e tyre për t'i mbrojtur, por jo përpjekjeve të një populli të tërë bashkë me qeverisjen e tij siç është rasti në Shqipëri. Kjo për mendimin tonë e bën Shqipërinë unike!

1. *Një memorial, një emër.*

Pas shumë vitesh, pothuajse një shekull më vonë, intelektualët, historianët dhe filozofët e sotëm flasin me fjalë që mund të duken pa kuptim, nëse do t'i krahasonim me të kaluarën e tmerrshme që i lindi, të tilla si "barazia", "toleranca fetare" dhe "respektimi i minorancave". Në ato vite të errëta, në shkretëtirën njerëzore që rrethonte jetën e komunitetit hebre, shqiptarët iu përgjigjën thirrjes për ndihmë. Ky punim trajton në radhë të parë motivet, arsyet që çuan disa njerëz të rrezikojnë jetën e tyre për të shpëtuar atë të individëve të panjohur. Por gjithashtu, tregon teknikat dhe strategjitë me të cilat "Të Drejtët" ishin në gjendje të "kishin të drejtë"

në lidhje me antagonistët e tyre. Jo një herë, por një mijë herë "Të Drejtët" arritën të mbi-zotëronin mbi kundërshtarët më të fortë se ata, deri në pikën që termi "të jesh i drejtë" është në shumës. Populli shqiptar i mirëpriti hebrenjtë e përndjekur e të persekutuar, u krijoi atyre kushte strehimi. Gjithashtu, me mjaft interes është të shohim se si në Shqipëri, gjermanët nuk i kushtuan ndonjë rëndësi të madhe regjistrimit, grumbullimit apo deportimit të hebrenjve për në kampe të shfarosjes. Pse ky trajtim ndryshe? Cila ishte marrëveshja që u arrit me qeverinë shqiptare? Sa u respektua formula e "Neutralitetit Relativ", për mosndërrhyrje në punët e brendshme të Shqipërisë? E vërteta është se sapo erdhën, autoritetet gjermane kërkuan nga qeveria shqiptare listat me emrat e hebrenjve të pranishëm në Shqipëri dhe nisën një valë arrestimesh ndaj shqiptarëve që dyshoheshin si komunistë apo si pjesëtarë të ushtrisë Jugosllave. Megjithatë, listat me emrat e hebrenjve nuk u përgatitën kurrë! Sërish autoritetet shqiptare nuk u dakordësuan, jo vetëm, por e konsideruan si shkelje të marrëveshjes së tyre për mosndërrhyrje në punët e brendshme të Shqipërisë. Qëndrimi zyrtar ishte: çështja e hebrenjve ishte një çështje e brendshme e Shqipërisë. Roli i autoriteteve Shqiptare në këtë fazë të historisë është shumë i rëndësishëm. Padyshim ka një rëndësi të veçantë edhe fryma politike e qeverisjes së një mbreti A-tipik si Ahmet Zogu, roli e ndikimi që pati në mbrojtjen e hebrenjve gjatë periudhës së monarkisë. Por tashmë është fakt i pamohueshëm, që mbretëria e Ahmet Zogut, pavarësisht influencave ekonomike dhe politike të Italisë, bëri gjithçka për të mbrojtur hebrenjtë shqiptarë dhe ato të ardhur nga Evropa Qendrore dhe Ballkani. Sikurse e dimë, mbrojtja ndaj hebrenjve nuk erdhi vetëm në mënyrë rastësore nga disa individ apo familje, ajo shkoj përtej, solidariteti ishte dhe nga autoritetet shqiptare të cilat në njëfarë mënyre morën në dorë fatin e hebrenjve. Për autoritetet shqiptare kjo nuk ishte aspak e lehtë, pasi ato kontrolloheshin politikisht nga Roma.

Të kuptosh dimensionin e këtij gjesti dhe virtyti të lartë njerëzor që ka një forcë të

jashtëzakonshme, mjafton që të vizitosh Yad Vashem, muzeun e kujtesës së Holokaustit në Jerusalem. Është pikërisht atje, ku të qenit "shqiptar" merr një dimension tjetër, më të thellë të krenarisë të gjithsecilit prej nesh, edhe njëkohësisht të krenarisë kombëtare në kuptimin më fisnik të saj.

Muzeu Yad Vashem u hap për publikun në 1957, por origjina e tij daton në dekadën e mëparshme, gjatë aktivizimit të plotë të shfarosjes naziste. Emri i muzeut do të thotë "një memorial dhe një emër" dhe rrjedh nga një varg në librin e Isaisë [56: 5] i cili citon si më poshtë: "ata dhanë në shtëpinë time dhe brenda mureve të mia një memorial dhe një emër .. Unë do t'u jap atyre një emër të përjetshëm që nuk do të anulohet kurrë". [S.P. Oliner, 1988, fq 113].

Një nga objektivat e Yad Vashem ishte dhe është përkujtimi i "Të Drejtëve midis Kombeve", të cilët rrezikuan jetën e tyre për të shpëtuar hebrenjtë gjatë Holokaustit. Që nga fillimi i programit të "Të Drejtëve midis Kombeve", Yad Vashem njohu mbi 22,000 burra dhe gra nga 44 vende si "Të Drejtë midis Kombeve". Arkivi i Departamentit të "Të Drejtëve" përmban afër 15,000 skedarë me qindra mijëra faqe dokumentacioni, dëshmi, fotografi, dokumente zyrtare dhe personale, pjesë të gazetave dhe materiale të tjera me informacion rreth përpjekjeve të shpëtimit gjatë Holokaustit. Prandaj, natyrisht që kjo "depo" është me interes të madh për studiuesit dhe se po përdoret në përpjekjet për të vlerësuar statistikisht dhe ndryshe përpjekjet e shpëtimit ose për të eksploruar profilet dhe motivimet apo arsyet e shpëtimtarëve. Kuptohet, është e rëndësishme të mbahen në konsideratë kufizimet metodologjike të këtij studimi. [I.N.-Orvieto & I. Steinfeld].

Kriteret e përdorura nga programi i Drejtësisë u përcaktuan me qëllimin e njohjes së një titulli nderi, ato nuk kanë nevojë domosdoshmërisht të jenë në përputhje me ato që ne i konsiderojmë kriteret e përcaktuara nga kërkimet historike. Me fjalë të tjera, pyetjet e bëra nga Komisioni për caktimin e "Të Drejtëve" pasqyrojnë kërkesat për dhënien e titullit dhe mund të ndryshojnë nga pyetjet e paraqi-

tura nga studiuesit. Mospërdorimi i mjeteve të njëjta dhe metodologjisë ndikon gjithashtu edhe në natyrën e mbledhjes së dokumentacionit. Hulumtimet e Departamentit përqendrohen në përpjekje mbi shpëtimin dhe pasi të jetë mbledhur materiali i nevojshëm për procesin e njohjes, dosja më pas dorëzohet në Komision, në këtë mënyrë procesi i kërkimit të dokumentacionit zakonisht përfundon. Titulli "Të Drejtët midis Kombeve", siç përcaktohet nga ligji që themelon Yad Vashem në 1953, janë persona "që rrezikuan jetën e tyre për të shpëtuar hebrenj" [Ligji nr 5713, 1953].

Ligjvënësi në këtë mënyrë përcaktoi një grup të vogël shpëtimtarësh brenda një rrethi shumë më të gjerë njerëzish që ndihmuan hebrenjtë në një mori mënyrash që nuk përfshinin domosdoshmërisht rrezik për shpëtimtarin. Me kalimin e viteve Komisioni për caktimin e "Të Drejtëve" zhvilloi disa rregulla dhe masa në përpjekje për të tërhequr një vijë të qartë brenda gamës së larmishme dhe të nuancave të ndryshme të sjelljeve dhe qëndrimeve, duke bërë në këtë mënyrë një ndarje ku diferencon aktet e shpëtimit që arrijnë të kualifikohen për njohjen nga manifestimet e tjera të ndihmës dhe solidaritetit ndaj hebrenjve, pra kuptohet fare lehtë që sfida e përcaktimit në një linjë të drejtë është e komplikuar, pasi i njëjti grup kriteresh përdoret për të gjithë rastet dhe vendet [I.N.-Orvieto & I. Steinfeld]. Kërkesa themelore për t'iu paraqitur Komisionit për Caktimin e "Të Drejtëve" është dëshmia e të mbijetuarve, që dëshmon natyrën e përpjekjes për shpëtim. Dëshmitë e tilla janë të domosdoshme, pasi vetëm në pak raste Komisioni do të pranojë dokumentet arkivore si provë të mjaftueshme, në pjesën më të madhe janë dëshmitë që përbëjnë provën kryesore për procesin e njohjes [I.N.-Orvieto & I. Steinfeld]. Prandaj, para se të nxirren përfundime statistikore duhet të mbajmë në konsideratë se rastet e njohura nga Yad Vashem si "Të Drejtë midis Kombeve", nuk pasqyrojnë domosdoshmërisht masën e plotë të ndihmës së dhënë nga jo-hebrenjtë për hebrenjtë gjatë Holokaustit, dhe as nuk mund të jemi të sigurt se ata përfaqësojnë plotësisht shtrirjen dhe larminë e plotë të shpëtimit.

“Të Drejtët” u njohën pas kërkesave të bëra nga hebrejntë e shpëtuar. Vetëm një numër i vogël u evidentua nga ana e shpëtimtarëve, nga studiuesë ose palë të tjera të treta. Ndonjëherë të mbijetuarit nuk mund t'i kapërcenin vështirësitë e ballafaqimit me të kaluarën e tyre të dhimbshme, një pjesë tjetër nuk ishin në dijeni të programit për caktimin e titullit, nuk besuan se ishte i rëndësishëm ose mendonin se nuk do të funksiononte. Pjesa më skeptike ishin pikërisht njerëzit që jetuan pas Perdes së Hekurt gjatë viteve të regjimit Komunist në Evropën Lindore. Ndërsa pjesa tjetër, ajo e të mbijetuarve, vdiqën para se të bënin kërkesën. Një faktor tjetër i rëndësishëm, është se shumica e rasteve që u njohën përfaqësojnë përpjekje të suksesshme pasi hebrejntë mbijetuan dhe u paraqiten përpara Yad Vashem-it për t'i treguar historitë e tyre. Këto kufizime vlejné edhe për skedarët shqiptarë. Dosja e parë shqiptare me dokumentacionin e nevojshëm, për fillimin e procedurave daton nga viti 1987. I pari që u interesua dhe iu drejtua Yad Vashem-it me një kërkesë për të njohur shpëtimtarët e tij, ishte Gavra Mandil, një fotograf i njohur Izraelit, familja e të cilit kishte emigruar në Izrael nga Jugosllavia në vitin 1948.

Fotografi në letrën e tij shkruante: "Pas shumë vitesh hezitimi dhe vonese për shkak të mungesës së njohurisë sime për atë që duhej të bëja dhe si do të merresha me çështjen - vetëm tani po marr përsipër të ju shkruaj dhe t'ju tregoj një histori të rëndësishme të kohës së Holokaustit. Po e bëj për dy arsye: a. Sepse unë dua t'ju informoj për një histori të Luftës së Dytë Botërore që nuk është aq e njohur në Izrael në mënyrë që ajo të regjistrohet, dokumentohet dhe ruhet në arkivat tuaja. b. Sepse unë dua të nominoj një burrë për titullin “Të Drejtë midis Kombeve”, i cili gjatë Holokaustit shpëtoi familjen time dhe familjet e tjera hebreje. Ai jeton në Shqipëri dhe ne kemi mbajtur kontakte deri në këto ditë. Pas përshkrimit të historisë dhe ilustrimit të mënyrës së shpëtimit të familjes, ai e konkludoi dëshminë e tij si më poshtë vijon: "Shqiptarët janë njerëz të thjeshtë, por shumë të përzemërt, të ngrohtë dhe njerëzorë. Ata

mund të mos jenë arsimuar në trashëgiminë e Goethe dhe Schiller, por ata i kushtojnë rëndësinë më të madhe jetës njerëzore, në një mënyrë më të natyrshme dhe të padiskutueshme. Në ato ditë të errëta kur jeta hebreje në Evropë nuk llogaritej shumë, shqiptarët i mbironin hebrejntë me dashuri, përkushtim dhe sakrificë.[Yad Vashem M.31/3768];

Rasti i dytë është ai i Feliçita Jakoel, bijë e Jakoelëve e cila në vitin 1990 vizitoi Izraelin, dhe në Jerusalem njihet me Muzeun e Holokaustit dhe Kopshtin e "Fisnikëve midis Kombeve" Yad Vashem. Aty ajo arrin të kuptojë realisht tmerrin që kishte përjetuar kombi i saj dhe e krahason atë me paqen dhe sigurinë që iu kishin dhënë shqiptarët hebrejve në atë kohë. Ajo mediton në atë vend dhe thotë: "Brenda vetes u ndjeva krenare!" Dhe aty vendos: "Ta bëjë këtë histori të lavdishme të njohur në tërë botën." Gjatë vizitës së saj të parë, ajo dorëzon tërë emrat e hebrejve të Shqipërisë, të mbledhur nga i ati Josefi. Falë punës së këtyre dy njerëzve, Yad Vashem, sot ka të gdhendur plot 75 emra të "Fisnikëve Shqiptarë në mes të Kombeve". Jakoelët inician edhe krijimin e Shoqatës Shqiptëri - Izrael [Shtojca nr. 4, Righteous Among the Nations Honored].

Në këtë punim, do të analizojmë veprimet e disa “të drejtëve Shqiptarë” për të kuptuar më mirë arsyet pse ata vendosën të veprojnë. Bujaria, solidariteti, ndjeshmëria etj., të gjitha janë cilësi të lindura apo mund të përvetësohen?

Sa të rëndësishëm janë edukimi familjar, feja, shkolla, zakoni etj.? Mund të themi me plot gojë që Shqiptarët e merituan titullin "Të drejtë midis Kombeve"!

Po përse e bënë, ishte një “mundësi” apo karakter? "Ju çfarë do të kishit bërë në vendin tim?" Kjo është fraza që ilustron këndvështrimin e shumicës së shpëtimtarëve kudo: akti i kryer për ata nuk ka asgjë heroike, ishte thjesht ajo që duhej bërë në atë moment të veçantë.

Sidoqoftë, është e mundur që "mundësia" si e tillë, të ketë qenë prerogativa e shpëtimtarit individual, i cili për arsye të ndryshme mund

të kishte mjetet ose mbrojtjen e njerëzve të tjerë, që “të tjerët” nuk e kishin. Populli kishte mundësi t'i fshihte hebrenjtë në shtëpitë e veta, t'i vishte me kostume tradicionale, t'u jepte punë e ushqim. Por listat ishin në duart e autoriteteve shtetërore.

Rrethanat e favorshme për veprimin e shpëtimtarit mund të jenë të ndryshme si p.sh:

1. Informacion mbi situatën e hebrenjve dhe të kuptuarit e nevojave të tyre është me rëndësi, pasi në mungesë të informacionit mbi rrezikun me të cilin përballen hebrenjtë, por dhe vetë shpëtimtarët, asnjë veprim solidariteti ose ndihme ndaj tyre nuk do të ishte i mundur. Ndoshta shpëtimtarët dinin më shumë dhe e kuptonin më mirë realitetin e kohës sesa të tjerët, “ato që vetëm vëzhgonin”?
2. Rreziku: përfshin mundësinë e zbulimit dhe për këtë arsye mund të ndëshkoheshin edhe vetë. A kishin më pak mundësi shpëtimtarët të zbuloheshin? A gëzonin ato mbrojtje të tillë që t'u lejonin atyre vepra të rrezikshme?
3. Burimet materiale duhen analizuar për të kuptuar më mirë nëse kishin apo jo shpëtimtarët burime të disponueshme që u mungonin “atyre që vëzhgonin”?
4. Rastësia: shumica e shpëtimtarëve thonë se “faktori nxitës” i sjelljes së tyre në mënyrë solidare ishte një kërkesë e qartë për ndihmë nga një ose më shumë hebrenj. Ndoshta shpëtimtarët morën kërkesa që nuk u erdhën kurrë “atyre që vetëm vëzhgonin?” [Samuel P. Oliner, 1988, fq 113.]

Nga materiali i analizuar nga dy studiueset Iael Nidam-Orvieto (Drejtor i Instituti Ndërkombëtar për Kërkime të Holocaustit) dhe Irena Steinfeldt, (Drejtoresh e Departamentit të Drejtë midis Kombeve) rezulton se në Shqipëri shumica e të shpëtuarve janë familje dhe jo individë të vetëm. Në shumicën e rasteve, hebrenjtë e shpëtuar ishin të huaj më prejardhje të ndryshme, si p.sh: 7 familje nga Maqedonia, 6 familje nga Greqia, 4 familje nga Serbia, 5 familje nga Kosova, 2 familje nga Polonia, 1 familje nga

Gjermania. Vetëm 5 familje ishin me origjinë nga Shqipëria. Pjesa më e madhe e të huajve, rezulton të ishin refugjatë, që kishin hyrë në Shqipëri në fillim të viteve 1940, në kohën kur Shqipëria ishte ende nën sundimin e Italisë fashiste. Sot, dilemat e studiuesve që trajtojnë këto materiale por dhe të historianëve njëkohësisht, janë nëse materiali i mbledhur në skedarët e Departamentit të “Të Drejtëve midis Kombeve” mund të sigurojë një bazë të mjaftueshme dokumentare për kërkime historike. Normalisht lindin pyetje të tipit: A janë të mjaftueshme faktet që vihen në dispozicion? A mundësojnë arritjen e përfundimeve dhe statistikave të rëndësishme në këtë drejtim? Në fakt, ajo që ne dimë është që kemi të dhëna të pjesshme, që me pak përpjekje mund të na ndihmojnë të arrijmë në disa përfundime historike.

Kuptohet, që kjo analizë kërkimore, duhet të përfshijë edhe metodën krahasuese, pra një krahasim me vendet e tjera.

2. *Hebrenjtë e shpëtuar, Shqiptarët shpëtimtarë dhe shpëtimi si veprim!*

Le të analizojmë, tre aspekte kryesore: Hebrenjtë e shpëtuar, Shqiptarët shpëtimtarë dhe Shpëtimin si veprim!

Për sa i përket aspektit të parë, sikurse e cituam dhe më lart, hebrenjtë e shpëtuar ishin pjesë e së njëjtës familje. Gjatë dëshmive të tyre, hebrenjtë e shpëtuar përshkruajnë jetën në Shqipëri deri në shtator 1943, si relativisht të sigurt. Jo vetëm por një pjesë e tyre ishin të përfshirë edhe në tregti, kuptohet operonin në biznese të vogla, në shumicën e rasteve ishin refugjatë dhe jetonin në kushte shumë modeste ekonomike. Mund të hamendësohet se ishte pikërisht ky fakt, i ushtrimit të profesionit në biznese, që i dha mundësi, që në disa raste, të njihnin njerëzit e duhur, dhe pikërisht këto të fundit, do të ktheheshin në shpëtimtarët e tyre! Po të bëjmë një krahasim me shumë vende të tjera fati i hebrenjve të huaj, veçanërisht i refugjatëve të ardhur rishtazi, ishte zakonisht më i ashpër se ai i hebrenjve vendas.

Të sapo ardhurit zakonisht përballen me më shumë pengesa në marrjen e ndihmës nga popullata lokale. Në këtë drejtim shumë faktorë luajtën një rol:

- Së pari, mungesa e një gjuhë të përbashkët dhe vështirësitë e komunikimit;
- Së dyti, vështirësi ekonomike që pa dyshim ulin mundësinë e marrjes së ndihmës;
- Së treti, fakti që nuk njohin vendin dhe rrethanat lokale duke zvogëluar shanset për të mbijetuar, etj.

Kjo çon në pyetje të rëndësishme si:

- A është Shqipëria një rast i jashtëzakonshëm, pasi shumica e hebrenjve të shpëtuar ishin të huaj? Dhe nëse po, si mund ta shpjegojmë atë?
- Sa ka ndikuar tradita e mikpritjes së popullit shqiptar?
- A ka ndonjë faktor, apo motiv të veçantë kulturor ose social që e bëjnë një shoqëri të caktuar më të ndjeshme për t'u kujdesur për të huajt në territorin e saj?
- Si kontribuoi vetë komuniteti i vogël i hebrenjve në Shqipëri, dhe sa i gatshëm ishte për t'i ndihmuar ata?

Megjithatë, duhet të specifikojmë se këto çështje zakonisht lidhen me njëra tjetrën, me natyrën dhe formën e kontaktit përmes komunitetit vendas hebre etj. Kuptohet, që Komunitetit hebre Shqiptar, ka luajtur një rol në zhvillimet e kësaj historie edhe pse me një ndikim të vogël. Në dëshmitë e dorëzuara në Yad Vashem, ne gjejmë shumë pak fakte apo kontakte me komunitetin hebre shqiptarë. Megjithatë, duhet të mbajmë në konsideratë që të mbijetuarit mund të mos i përmendin kontakte të tilla në dëshmitë e tyre. Gjithashtu, rezulton të ketë një numër të vogël të rasteve të shpëtimit të raportuara nga hebrenjtë shqiptarë, kjo pasi mund të ishin miq, dhe pritej që do ta mbronin njëri tjetrin. Ajo që vihet re, është se hebrenjtë shqiptarë ndienin një nevojë më të vogël për t'u fshehur. Në dëshmitë e tyre ato shprehen se kishin besim se fqinjët e tyre do t'i mbronin, nga rreziku nazist. Kjo mund të shpjegohet edhe në bazë të së drejtës zakonore shqiptare që mbron jo vetëm fqinjët por dhe të huajin.

Për sa i përket aspektit të dytë të këtij studimi: Shqiptarët shpëtimtarë!

Mund të themi, se ky është një nga aspektet më të vështira për t'u shpjeguar, pasi nuk është aspak e lehtë të nxjerrim një "profil" të shpëtimtarëve. Kuptohet që këtu është domethënëse dhe e rëndësishme që të punohet në drejtimin e të mbledhurit të informacioneve për shpëtimtarët. Këto informacione na mundësojnë të nxjerrim në pah faktorë të ndryshëm që kanë ose mund të kenë ndikuar në aktivitetin e shpëtimit. Në disa dosje me informacione mbi shqiptarët që shpëtuan hebrenjtë, ne gjejmë mospërputhje në të dhënat e raportuara për profilet e personave që kryen shpëtimin, ndryshimet konsistojnë më shumë në situatën e tyre ekonomike. Për shembull: Në disa raste dëshmitë nuk japin asnjë informacion mbi gjendjen ekonomike të shpëtimtarit ose profesionin e tij. Sidoqoftë, duket se në pjesën më të madhe të rasteve shpëtuesit ishin ose biznesmenë ose pronarë toke. Në të paktën 13 raste të shpëtuarit flasin për shpëtuesit e tyre si të pasur (pronarë fabrikash, pronar i një bIRRarie, tregtar bagëtish, pronarë të pasurive të ndryshme, tregtarë, mjek të njohur, etj.) Nga ana tjetër, ka disa raste kur të shpëtuarit përmendin statusin e ulët ekonomik të shpëtimtarëve të tyre, si p.sh.: fshatarë, duke theksuar përpjekjet financiare dhe bujarinë e këtyre personave. Megjithatë, nuk kemi asnjë standard të qëndrueshëm në vlerësimin e situatës së shpëtimtarëve. Edhe pse duket e pamundur të arrijmë ndonjë përfundim gjithëpërfshirës, gjithsesi, do të ishte e vlefshme të krahasojmë shpërndarjen ekonomike dhe sociale të anëtarëve të shoqërisë shqiptare që shpëtuan hebrenjtë.

Nëpërmjet këtyre kërkimeve, mund të hedhim dritë mbi një lidhje të mundshme midis situatës ekonomike, aftësisë dhe gatishmërisë për të shpëtuar hebrenjtë. Parametrat e tjerë si: moshat, arsimimi i shpëtimtarëve dhe në disa raste dhe feja, mungojnë kryesisht në profile, siç dokumentohet në dosjet e Departamentit të "Të Drejtëve". Megjithëse, mund të konkludojmë se më shumë se gjysma e shpëtimtarëve Shqiptarë ishin myslimanë. Ky faktor i fesë është me

interes të veçante, pasi padyshim që shumica e "Të Drejtëve midis Kombeve" të njohur nga Yad Vashem ndër vite janë të krishterë të besimeve të ndryshme evropiane. Shqiptarët së bashku me boshnjakët, një diplomat turk dhe së fundmi, një shpëtimtar nga Kosova, përbëjnë myslimanet e vetëm në mesin e më shumë se 22,000 shpëtimtarëve që morën titullin. Ky ngelet një dimension tjetër që duhet eksploruar dhe ekzaminuar pasi mund të ngrejë shumë debate.

Aspekti i tretë ka të bëjë me, shpëtimin si vepër!

Këtu marrim në analizë përpjekjet e shpëtimin dhe dinamikën e këtyre veprave si dhe arsyet dhe motivimet. N.q.se do të analizojmë vendndodhjen e aktivitetit ku është zhvilluar shpëtimi, duket fare qartë se shqiptarët shpëtuan hebrenj si në qytete ashtu edhe në zona rurale. Në shumicën e rasteve hebrenjtë ishin të fshehur në shtëpitë e shpëtimtarëve. Vetëm në disa raste shpëtimtarët i shpëtuan hebrenjtë duke i zhvendosur në një vend të sigurt ose u siguruan letra false. Pikërisht në këtë kontekst, në përpjekjen për të shpjeguar arsyet dhe motivet e shpëtimin, termi "Besa" kthehet në objektin e kërkimit tonë. Pasi do të jetë termi që rezulton më i përdorur nga ana e dëshmitarëve. Në këtë pikë lind natyrshëm pyetja: cili ishte roli i "Besës" në mbrojtjen e hebrenjve? A është "Besa" si institut i së drejtës zakonore shqiptare, arsyeja që kthen çështjen shqiptare në unike? Çfarë ka unike në kulturën shqiptare që lidhet me dinamikën e mbrojtjes së hebrenjve?

Historiografia shqiptare e shpjegon me faktin se: Arsyeja kryesore për shpëtimin e hebrenjve nga shqiptarët ishte historia e tyre e tolerancës fetare bazuar në "kanun" dhe në kodin e tij moral. "Kanuni" ka qenë një faktor qendror për mbijetesën shqiptare përballë qindra viteve të pushtimit. Si i tillë, ai është një formë e kujtesës kolektive, identitetit kulturor dhe rezistencës madje disa prej zakoneve të përshkruara në Kanun besohet se ekzistojnë dhe e kanë origjinën qysh prej antikitetit. Ato u transmetuan gojarisht dhe e trashëguan brez pas brezi me mbështetjen e padiskutueshme të shumë autorëve. Lashtësia e fjalës "Besa" dhe

përhapja e këtij termi në gjuhët e tjera është një e dhënë e sigurt për të kuptuar rëndësinë e saj. Instituti i Besës është thjesht shqiptar. Sipas Mark Milanit "kjo fjalë vlen shumë midis shqiptarëve dhe e gjen veç ndër shqiptarë dhe askund tjetër".[M Milan,1995]. Në të gjitha rastet, ne kemi një vlerë semantike që gjen shpjegim vetëm në autoritetin e kuptimit social dhe historik që Besa ka marrë në rrjedhën e shekujve në popujt e Ballkanit dhe natyrisht në brendësi të shoqërisë shqiptare [M. Mandalà, 2011]. Në thelb të kësaj përpjekje për të gjetur përgjigjet e duhura, duhet të trajtojmë konceptin e "Besës", por jo vetëm. Duhet të trajtojmë dhe disa aspekte të tjera të cilat lidhen në mënyrë të pandashme me nderin personal, respektin dhe barazinë me të tjerët si elemente që përbëjnë themelin e Kanunit. Pra "Besa", ka kuptime të shumfishta, duke filluar nga besimi, besimi i pacenueshëm, paqja dhe fjala e nderit e dhënë si një premtim i shenjtë dhe detyrim për të mbajtur fjalën për të siguruar mikpritjen dhe mbrojtjen. Besa përfshin mbrojtjen e pakushtëzuar të një mysafiri, madje deri në pikën e sakrifikimit të jetës së tyre. Ndërkohë që duhet të theksojmë se ne nuk do të flasim mbi konceptin modern perëndimor, i "të huajit" pasi nuk ekziston në Kanun, por vetëm mbi konceptin e mysafirit. Ky kod mesjetar është një tekst që mishëron themelet morale dhe ligjore të shoqërisë shqiptare të asaj kohe dhe përbëhet nga një grup normash zakonore. Sistemi i vetëqeverisjes nuk mund të zgjasë gjatë pa një kornizë ligjore solide në bazë të traditës. Tradita e mikpritjes së popullit shqiptar nuk varet nga feja, por është pikërisht një tipar kulturor. Kanuni është përcjellë brez pas brezi në kujtesën e njeriut dhe është rrënjësor thellë në vetëdijen e popullit. Besa ka domethënie të shumfishtë, duke filluar nga feja, mirëbesimi paqësor, armëpushimi dhe fjala e nderit, deri te premtimi i shenjtë e obligimi për ta mbajtur premtimin dhe për të ofruar mikpritje dhe mbrojtje. Ajo parashikon mbrojtjen e "mikut" në mënyrë të palëkundur dhe pa kompromis, nëse lipset edhe me kusht vetë sakrifikimin. Qëndrimin e guximshëm njerëzor të shqiptarëve të huajt e kanë shpjeguar me "Besën" si kod nderi. Besa është një term shumë i

vështirë për t'u përkthyer në një gjuhë të huaj, pasi është e vështirë të kuptosh thelbin dhe përmbajtjen e saj arkitekturore. Kur tenton ta shpjegosh këtë term në gjuhë të huaj, rreziku i parë është thjeshtëzimi sipas stereotipave kalorësiake, njëjtësimi me "la parole d'honneur, la parole donnee". Ky thjeshtëzim do të hijezonte e do të fshinte përmasat e një instituti të ndërthurur si Besa. Pasi kjo do t'i fshinte thelbin e identitetit. Por Besa nuk është i vetmi institut i së drejtës kanunore që ka ndikimin e saj në mbrojtjen e hebrenjve. Ky institut i marrë i vetëm në analizë do të ishte i pakuptueshëm dhe nuk do shpjegonte heroizmin e popullit tonë. Pasi tek ne hebrenjtë nuk ishin vetëm "në besën e shqiptarit", por dhe në "ndore", ishin "fqinj", ishin "rob Zoti në ditë të ngushtë". Siç pohon dhe Faik Konica "fyerja më e rëndë në Shqipëri është të quash dikë të pabesë."

Kaq mjaftonte që çdo hebre në Shqipëri të ndihej po aq i sigurt sa çdo shqiptar i pafajshëm që sheh problemet e veta në shtëpinë e vet. Çdo jetë e pafajshme njerëzore duhej mbrojtur për shqiptarin. Kjo filozofi nuk ishte një sistem i përpunuar, nuk përfaqëson te shkollë juridike, nuk ishte përhapur nga murgjit, as prej katedrash e profesorësh. Ishte përcjellë si edukatë e natyrshme në përditshmërinë e jetës, si mënyrë e vetëdijshme e të jetuarit, si një sistem vlerash, si një tërësi parimesh morale [M. Elezi, 2013].

Ndoshta, një analizë dhe mbi institutet e tjera të së drejtës, të cilat kanë ngelur në hije në këtë histori, do të na ndihmonte që të kuptonim më mirë veprimin njerëzor nga i cili merr dhe vlerat e veta edhe vetë instituti i Besës. Por cili është ndikimi që mund të kenë pasur këto institute në mbrojtjen e hebrenjve? Instituti i besës tek shqiptarët është kuptuar si një fjalë e dhënë edhe e mbajtur, armëpushim sipas kanunit, besnikëri, mbështetje, siguri e elemente të tjera që respektoheshin me përpikëri shqiptarit ndaj shqiptarit, apo shqiptari ndaj armikut e mikut. Dhënia e besës ishte një institut aq i rëndësishëm, sa ai që e jepte atë ishte në gjendje të humbiste gjithçka, por jo ta thyente. Besa përkufizohet si "fuqi morale e teorisë dhe e vetëmohimit".

Besa kapërcen sferën e njeriut individ dhe bëhet normë e jetës kolektive, e si pasojë virtyt shoqëror i popullit shqiptar. Megjithatë, aty ku më pas, detyrimi i mbrojtjes arrin rëndësinë e tij më të madhe është mikpritja. Me interes, është mënyra se si trajtohet mikut në kanun ku thuhet: "Shtëpia e shqiptarit është e Zotit dhe e mikut". Tradita e mikpritjes së popullit shqiptar është një tipar kulturor. Sipas Kanunit nuk ekziston koncepti për "të huajin". Mes elementëve ndër të cilët një burrë mund të quhej i "koritur", pra me nder të humbur, Kanuni rreshton thyerjen e besës. Edit Durham kujton: "një natë e kalova te Sumajt, në shtëpinë e njërit që ishte në gjak. Vëllezërit dolën e bërtitën në të gjitha drejtimet: - Kemi miq. Dy shaljanë, një shkodran dhe një grua të huaj!, Dhe pasi njoftuan këtë, u kthyen për të festuar në siguri..." [M. Elezi, Hebrenjtë, fq 131]. Në traditën shqiptare, mik nuk cilësohet vetëm një i njohur me të cilin të bashkojnë nderimi i ndërsjellë ose lidhjet martesore. Mik është edhe një udhëtarë i panjohur (sikurse hebrenjtë) të cilit i bie rruga e të thërret në derë. Domethënë cilido bujtës, mysafir i rastit: "po të hini mikut në ship, gjak me të pasë do t'i thuesh "Mirë se erdhe"!

Hebrenjtë i përmbushnin të gjitha kriteret për t'u quajtur miq, janë rasti tipik i dikujt që gëzon në mënyrë të përkryer statusin e mikut, me tërësinë e të drejtave që garanton ky status. Njerëz paqësorë, ishin paraqitur në dyert e shqiptarëve! Dhe kuptohet, ato do ti mbronin deri në vetëmohim!

Një institut tjetër që do të analizojmë është Ndorja: Mbrojtja! Duke u konsideruar miq, hebrenjtë ishin "gjind të marrun me ndore". Me marrë me "Ndore" dikë do të thotë me e marrë në mbrojtje, në besë, më i dhënë statusin e mikut. Dhe me i ra ndore dikujt do të thotë të kërkosh mbrojtjen e tij, të kërkosh që të jesh në besën e tij. Ndonjëherë ndodh edhe që ndorësi të mos e njihte të mbrojturin e vet, por mjaftonte që personi të hynte në tokën apo në shtëpinë e tij, për ta detyruar të parin që t'i dilte zot të dytit dhe pastaj të hakmerrej nëse atij do t'i ndodhte ndonjë e keqe [Xh. Kasteleti, 1933]. Instituti i "Ndores"

funksionon afërsisht si Besa dhe si Miku! Shpesh Besa dhe Ndoria ngatërrohen, por këto institute nuk janë e njëjta gjë. Kanë ngjashmëri pa dyshim, por edhe ndryshime. Kur flasim për institutin e Ndores, nënkuptohet gjithmonë dikush në rrezik të drejtpërdrejtë jete. Rreziku duhet të jetë nga njeriu dhe jo nga forcat e natyrës. Miku jo domosdoshmërisht është i kërcënuar. Të shumtën e herës rreziku për mikun shihet si mundësi, pra është në mbrojtje nga ndonjë rrezik potencial. Po aq i rëndësishëm për analizën tonë është dhe "fqinji", i cili mbrohet si njeriu i shtëpisë! Hebrenjtë që kishin jetuar në Shqipëri gëzonin po ashtu statusin e fqinjit. Në pamje të parë duket sikur hebrenjtë dhe judaizmi janë të panjohur për shqiptarët, por ato janë të pranishëm gjatë gjithë historisë. Karakteristikat më të dukshme lidhen me lashtësinë e këtij komuniteti, prania e tij e vazhdueshme në gadishull dhe shkalla e lartë e integritetit dhe ndërlidhja me kulturën shqiptare. Këto lidhje i gjejmë të shprehura në renditje kohore në disa forma, si në arkeologji, në gjuhë, në folklor, në besimin e riteve, në ndërtesat e kultit në jetën ekonomike, në burimet dokumentare vendase e të huaja [A. Kotani, 2007]. Për shqiptarët fqinji, në rastin tonë hebre, mbrohet njësoj si pjesëtarët e familjes. Kanuni deri këtu duket se ka një përputhje me ligjet e Dhiatës së Vjetër, dhe se formuluesit e tij të jenë mbështetur aty, te ligji i Talionit cili thotë: "Kur dikush i shkakton një dëmtim fqinjit të vet, ai do të pësojë po atë gjymtim që i ka bërë tjetri, sy për sy, dhëmb për dhëmb". Të krijohet bindja, se kur shqiptari vendos të shpëtojë një hebre, shumë anëtarë të familjes së tij mund të kenë qenë të vetëdijshëm për këtë dhe janë përfshirë. Në shumë raste kjo përfshinte familjen e gjerë dhe madje edhe disa miq të ngushtë. Shpesh hebrenjtë ndaheshin midis të afërmeve dhe miqve për të lehtësuar operacionin e fshehjes. Mjaft interesante është të hetohet rreth shkallës së rrezikut për të gjithë ato shqiptarë që mbrojtën hebrenjtë. Elementi i rrezikut është thelbësor! Me interes është pyetja: A ishte frika e denoncimit një kërcënim real, si në vendet e tjera? Frika është sigurisht e

pranishme në disa dëshmi. Sikurse e shohim, mbrojtja e tjetrit në rrezik është pjesë e identitetit të shqiptarëve. Kur ushtria fashiste kapitulloi në vjeshtën e vitit 1943, rreth 25 mijë ushtarë italianë u morën në mbrojtje dhe u fshehën prej popullit shqiptar duke i mbrojtur nga rreziku nazist. Kjo karakteristikë e shqiptarëve ka të bëjë me elementë si: virtytet tradicionale shqiptare; mënyra sesi sillen me të huajt në rrezik; fakti i karakterit heterogjen të tyre në pikëpamjen fetare; dhe sigurisht nuk mund të lemë pa përmendur faktin se gjatë këtyre viteve u morën nisma ndërkombëtare që i paracaktuan Shqipërisë një rol ndërkombëtar lidhur me fatin e hebrenjve. Në studimet e fazës së parë, ka sunduar një interpretim romantik që e shpjegonte mbrojtjen vetëm me elementë si Kodi shqiptar i nderit (Kanun), mikpritja tradicionale shqiptare Besa, pra një etnotip shqiptar. Por ka dhe një aspekt të dytë që duhet studiuar, ku kjo çështje mori karakter më të thelluar dhe nuk shpjegohet vetëm me traditën dhe as vetëm me faktorë institucional, por dhe me disa aspekte të rëndësishme ndërkombëtare, ku mund të rendisim: Marrëveshje diplomatike dypalëshe që ndihmuan hebrenjtë, Misionet të Lidhjes së Kombeve (Komisariati i Lartë i Refugjatëve), jo vetëm por dhe Projekte të organizatave më të mëdha botërore të hebrenjve (Kongresi Botëror i Hebrenjve, Lidhja Botërore Sioniste); Misionet të tjera të ndërkombëtarëve evropianë dhe amerikanë; Marrëveshje pak të njohura midis ushtrive pushtuese dhe qeverive që bashkëpunuan me to në Shqipëri, si dhe qëndrime të vetë qeverive të dy vendeve pushtuese. Ishte veçanërisht e vështirë të trajtoje këtë tematikë magjepsëse në pak faqe, për fat të mirë numri i lartë i shpëtimtarëve shqiptarë dhe realitetet e shumta historike në të cilat ata vepruan meritojnë një analizë shumë më të plotë dhe më të saktë. Në të njëjtën kohë, është pothuajse e pamundur të përdoren vetëm mjetet e historianit për të kuptuar motivet më intime të "Të Drejtëve" dhe origjinën e guximit të tyre. Padyshim, një përgjigje më e plotë mund të vijë vetëm nga një studim krahasues në fushat e historisë,

drejtësisë, psikologjisë dhe sociologjisë. Këto disiplina së bashku mund të zbulojnë se çfarë e shtyn një person apo një popull të rrezikojë jetën e tij për të shpëtuar një tjetër.

Përfundime

Historia e shqiptarëve dhe hebrenjve dëshmon një bashkëjetesë pa komplekse dhe të zhveshur nga superioriteti apo inferioriteti për më shumë se dy mijë vjet. Mund të themi, se prania e antisemitizmit ose sjelljeve të tjera diskriminuuese mbi baza fetare nuk rezultojnë të jetë zhvilluar kurrë në Shqipëri. Ndërsa, për sa i përket analizës së shpëtimit të secilit hebre që jetoi apo kërkoi strehim, ngelet ende për të zbuluar pasi ky është një proces ende në zhvillim. Kur mendon im-paktin e fuqishëm të historisë së shpëtimit të hebrenjve në Shqipëri, kupton dhe se sa e rëndësishme është ta rishkruash, jo vetëm me detyrimin moral për të kujtuar këtë faqe të errët të historisë, por dhe për të kërkuar më tej në dimensionet e pretendimeve, që studiues të ndryshëm ofrojnë. Në ato vite të errëta, në shkretëtirën njerëzore që rrethonte jetën e komunitetit hebre, shqiptarët iu përgjigjën thirrjes për ndihmë.

Historiografia shqiptare dhe ajo e huaj në dekadën e parë të studimeve, çështjen e shpëtimit të hebrenjve në Shqipëri e ka shpjeguar dhe analizuar vetëm duke iu përmbajtur shpjegimit, se gjithçka ndodhi për shkak të së drejtës zakonore Shqiptare me elementet e saj tradicional si besa, mikpritja, bujaria, etj. Nga dokumentacioni i arkivave të shtetit rezulton se shpëtimi i hebrenjve u realizua prej dy faktorëve që plotësuan njëri tjetrin: përkrahja e popullit dhe qëndrimi që mbajtën autoritetet qeveritare. Analiza e sjelljes kulturore pa raportin me pushtetin, pra pa marrëdhëniet politike në veprim do të ishte së pari, e mangët dhe së dyti, jo e drejtë. Shoqëria shqiptare nuk duhet të analizohet vetëm nëpërmjet Kanunit i cili pa dyshim ka vlerat e veta. Sjellja shqiptare përfshin popullin, qeveritarët, klerikët, forca politike dhe ushtarake, të gjithë u përfshinë në mbrojtjen e hebrenjve. Por, është e pamohueshme dhe vërtetohet nga dokumentacioni arkivor, fakti se

edhe Ahmet Zogu pati një ndikim vendimtar për të shpëtuar hebrenjtë në Shqipëri, Në një kohë kur antisemitizmi po zhvillohej me një frymë agresive kudo nëpër Evropë, ai arriti të krijonte një frymë pro semite në nivel institucional si dhe kushtet e nevojshme për të hapur dyert dhe zemrat për një popull në rrezik. Ky episod i historisë së rrugëtimit të hebrenjve në Shqipëri tregon më së miri vlerat e larta të burrërisë dhe mikpritjes së popullit shqiptar dhe institucioneve qeverisëse të tij. Dhe pikërisht janë këto të fundit që e bëjnë Shqipërinë një rast “Unik”!

Bibliografia

- A. Kotani, *Shqiptarët dhe hebrenjtë në shekuj, Tiranë 2007.*
- Iael Nidam-Orvieto & Irena Steinfeldt, *Shpëtimi i hebrenjve në Shqipëri përmes perspektivës të Dosjeve Yad Vashem të të Drejtëve midis Kombeve, The holocaust Martyrs, and Heroes' Remembrance Authority. YAD VASHEM.*
- Alberto Mello, *Isaia, introduzione, traduzione e commento, Alba, Edizioni San Paolo, 2012.*
- Ligji nr 5713, *Për “Përkujtimin e Martirëve dhe Heronjve” (Yad Vashem), 1953.*
- M Milan, *Jeta dhe zakonet e shqiptarëve, Muza, Tiranë 1995.*
- M. Elezi, *Hebrenjtë dhe Republika e Kanunit, Fishta, Lezhë 2013.*
- M. Mandalà, *Lingua mito storia religione cultura tradizionale nell letteratura Albanese della Rilindja., 12 Giugno 2011.*
- Samuel P. Oliner and Pearl M. Oliner. *The Altruistic Personality: Rescuers of Jews in Nazi Europe. New York: The Free Press, 1988.*
- Shtojca nr 4, *Righteous Among the Nations Honored by Yad Vashem by 1 January 2020.*
- Xh. Kasteleti, *Normat zakonore dhe jeta shoqërore në Kanunin e Lekë Dukagjinit, Studi Albanesi 3-4, Romë 1933. OMBRA GVG 2012.*

Sitografi

- <https://www.yadvashem.org/righteous/resources/rescue-of-jews-in-albania-through-yad-vashem-files.html>
- www.yadvashem.org
- <https://www.izraelisot.com/2016/03/27/hebrenjte-dhe-vlora/>-<https://www.jewishvirtuallibrary.org>-<https://www.reporter.al/si-erdhen-u-bene-shqiptare-e-pastaj-iken-hebrenjte-e-janines/>
- <https://konika.al/2020/11/norbert-jokl-albanolog-austriak-qe-dha-vlera-per-shqiptare>

